

**ТИЛДИН АР ТҮРДҮҮ ДЕНГЭЭЛДЕРИНДЕГИ ЭКСПРЕССИВДҮҮ-
ЭСТЕТИКАЛЫК БУЛАК**

Макалада тилдин ар түрдүү деңгээлдериндеги экспрессивдүү эстетика-лык булактар жана сүйлөшүүнүн экспрессивдүү ыкмасы болуп эсептелген парцелляция, парцелляцияланган сүйлөмдөр факт-материалдар аркылуу сыпатталат.

Тилдин бардык дэнгээлдери экспрессивдүү-эстетикалык булактардын (ресурстардын) чоң айырмачылыгы менен мүнөздөлөт.

Фонетикалык деңгээлдин экспрессивдүү-эстетикалык функциялары көбүнчө ыр түрүндөгү тексттерде чагылдырылат. Мисалы, биз үндүү жана үнсүз кайталанма тыбыштарды тандоо менен үн жаздырууну ар түрдүү доордогу жана ар түрдүү жанрдагы чыгармалардан көрө алабыз. Тыбыштардын кайталанышына жана алардын сапатына жараша ассонансты (үндүү тыбыштардын кайталанышы) жана аллитерацияны (үнсүз тыбыштардын кайталанышы) айырмалашат. Үн жаздыруунун өтө регулярдуу жана активдүү каражаты болуп аллитерация эсептелет.

Ал эми лексика-семантикалык деңгээлдин экспрессивдүү-эстетикалык ролу так аныкталган. Себеби сөз тилдин номинативдүү бирдиги болуу менен, чыгарманын эстетикалык маселеси жана мааниси менен тыгыз байланышта.

Экспрессивдүү-эстетикалык функция тилдин морфологиялык деңгээлине (жак, чак, сан категорияларына) да мүнөздүү.

Экспрессивдүү-эстетикалык булактардын ар түрдүүлүгү тилдин синтаксистик деңгээлинде да берилет: бул айтылыш максаты боюнча (жай, суроолуу, илептүү, буйрук); баш мүчөлөрдүн катышы боюнча (бир составдуу, эки составдуу) жана байланыштын формалдуу синтаксистик каражаттарынын болушуна же болбошуна (синтаксистик жактан байланыштуу, парцелляцияланган, сегменттелген) карата айырмаланган сүйлөмдөр.

Парцелляцияланган жана сегмент-телген конструкциялардын экспрессив-дүү-эстетикалык жүгүнө көңүл бурсак.

Парцелляция – сүйлөшүүнүн экспрессивдүү ыкмасы, тактап айтканда, сүйлөшүүдө айтымдын бир эмес, бир нече интонациялык-маанилик бирдиктерге – фразаларга ажырашы. Айтымды фразалык жактан бөлүштүрүү жазуу сүйлөшүүсүндө тыныш белгилерин (чекит, илеп жана суроо белгисин) коюу менен тыгыз байланышкан.

Мисалы:

- Ал эмнеси экен? Ар ким эле өзүнчө далбастай береби! Келе колуңду, колдошконду кудай колдойт! Ай, кичине бала, чык арабага, каптарды жаткыр! (Ч.А.).

Мындай парцелляцияланган конструкциялар ХХ к. башында. көркөм прозада, публицистикада кеңири колдонула баштаган. Парцелляциянын жалпы теориялык негизи иштелип чыккандан кийин, орус тилинде көптөгөн эмгектер жарык көрүп, аларда мындай түзүлүштөгү конструкцияларды аныктоонун жаңы жолдорун көрсөтүшүп, негизги көңүлдү анын схемасына, структуралык негизине бурган (Казмин, 1972; Покусаенко, 1973, Сулейменова, 1973; Иванова, 1970).

Немец тилиндеги изилдөөлөрдө да парцелляция кубулушуна өзгөчө көңүл бурушуп, айрым изилдөөлөрдө обочолонуу жана парцелляция кубулуштарынын ортосундагы айырма-чылыктарына стилистикалык аспектиде анализ жасалса (Азовцева, 1970), экинчисинде, парцелляция менен бириккен конструкциянын өзгөчөлүк-төрү айкындалган (Шишкина, 1971). Жакталган диссертациялык эмгектердин биринде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн парцелляциясына (Турсунов, 1975), экинчисинде парцелляциялык конструкциялардын интонациялык өзгөчөлүктөрүнө (Лиси-ченко, 1972), үчүнчүсүндө парцелляциянын жана бириккен конструкциянын текст уюштуруу мүнөзүнө басым жасалган (Богданова, 1985).

Сүйлөмдүн обочолонгон түшүн-дүрмө мүчөлөрү сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү сыяктуу эле түзүлүштүн экстенционалдык элементи болуп саналат. Сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү экстенционалдык элементтер, аны менен бирге эле сүйлөмдүн обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрү да (аныкталуучу жана атрибутивдик мүнөздөгү), көбүнчө коммуникативдүү автономиялык бирдик – фраза аркылуу түшүндүрүлөт. Обочолонуу сүйлөмдүн формалдык түзүлүшүн мүнөздөбөстөн, кептин коммуникативдик бирдиги – фразанын интонациялык-маанилик түзүлүшүн мүнөздөйт.

Обочолонууну бирдиктүү фраза чегиндеги «жарым парцелляция» катары кароо, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр көбүрөөк даражада толук интонациялык-семантикалык ажыроого (парцелляцияга) учурайт деген түшүнүккө алып келет. Бирок бул суроону терең анализдөө жана чечүү, тилдик материалдын интерпретация-сынын маанисинин чечилишинен көз каранды болгон эки принципиалдуу көйгөйгө алып келет.

Обочолонуу обочолонгон түшүндүрмө фразанын толук мүчөлөнүшүнө алып келбегендиктен, обочолонууну интонациялык-семантикалык кубулуш катары эсептөөгө болобу же ал сүйлөмдүн грамматикалык курулушундагы элемент болуп саналабы? Кыскача айтканда, суроо обочолонуунун «грамматикалык мазмунунда» жатат. Бирок бул суроого бирдиктүү пикир жок.

Салттуу көз караш менен алып караганда, обочолонуу грамматикалык кубулуш катары каралат. А.Х.Востоковдун, Н.И.Гречтин, Ф.И.Буслаевдин эмгектеринде обочолонуу «Кемтик багыныңкы сүйлөм» менен тең маанилеш түшүндүрүлөт. Тил илиминдеги психологиялык багыттын өкүлдөрү обочолонууну синтаксистик анализдин «ички» жагын түзүүчү жалпы психологиялык категория катары караган. Психологиялык кадам, «предикативдүүлүк» түшүнүгүнүн кеңири интерпретацияланышы менен мүнөздөлгөн. Г.Паульдун пикирине караганда, предикативдүүлүк сүйлөмдүн баяндоочуна гана эмес, аз болсо да, аныктоочко да тиешелүү. Бул маалыматта обочолонуу сүйлөмдүн «жарым предикаттык» элементи катары каралат. Ал эми Н.Ю.Шведова предикативдүүлүктүн грамматикалык түшүндүрмөсүн «синтаксистик чак жана объективдүү модалдуулук категориясынын татаал бирдиги» катары карайт.

Н.Ю.Шведованын пикирине таянсак, жогорудагы биз сөз кылган «жарым предикативдүүлүк» термини маанисин жоготот.

Обочолонууга карата берилген үчүнчү кадамды нагыз «интонациялык» кадам деп атоого болот. Орус тил илиминин тарыхында бул пикир А.М.Пешковский тарабынан негизделген.

Эгер обочолонуу фразанын курулушундагы интонациялык-маанилик элемент болуп эсептелсе, анда ал парцелляциядан айырмаланбайт. Натыйжада, обочолонуу жана парцелляция – бирдей кубулуш катары каралып калат.

Сүйлөшүүнүн айрым бөлүктөргө ажырап кетиши, баарыдан мурда, интонациянын жардамы аркасында болуп өтүп, ал фразаны уюштуруучу элемент катары анын ички биримдигин да, сүйлөшүүнүн бул коммуникативдик бирдигинин чек арасын да аныктап турат.

Эгер сүйлөшүүдө сүйлөмдү фраза аркылуу чагылдырууга мүмкүн болсо, фраза, Ю.В.Ванниковдун пикири боюнча, сүйлөмдүк касиетте дайыма эле колдонула бербейт, демек, айрым учурда сүйлөм менен фраза бири-бирине чек аралары шайкеш келбей калат. Мына ушул жагдай тилди жана сүйлөшүүнү жалпылап турган бирдиктин зарылчылыгына алып келет. Ошондуктан автор парцелляциянын формалдуу өзгөчөлүгүнөн келип чыгып, сүйлөм жана фразанын ортосундагы синтаксистик-семантикалык мамилелерди синтаксистик түзүлүштүн жана айтымдын деңгээлинен туруп кароону сунуш кылат. Парцелляция - айтым чегинде боло турган кубулуш. Ал эми айтым парцелляциялык бөлүктөрдөн турат.

Парцелляциялык конструкция – сүйлөшүү абалында экспрессивдүү бөлүнүүгө дуушар болгон, негизги фразалардан жана ага оңчул орун тартипте жайгашып, интонациялык жактан өз алдынчалуулукка ээ болгон парцелляттык типтерден турган, жазууда пунктуациялык жактан чекит жана анын эквиваленттери аркылуу, ал эми сүйлөшүүдө ажыраткыч тыным менен айтылган синтаксистик түзүлүш.

Бир өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй айкындооч мүчөлөр айтымдын курамында өзүнчө фраза катары берилет. Бир өңчөй мүчөлөрдүн парцелляциясынын эң жөнөкөй учуру кайталоо болуп саналат. Айтымга өзүнчө фраза катары кирген сүйлөмдүн кайталанма мүчөлөрү көбүнчө актуализатордун функциясы катары ишке ашат. Структуранын кайталанма элементтери актуалдашат. Мисалы:

- Кең талаа, **колдо!** Касиеттүү тууган жер, **колдо!** Манас, **колдо!** (Ч. А.)

- *Эч качан. Кыз оюнга да эч качан жетпегени ошол (Ч.А.).*

Адабиятта өзүнчө фраза катары берилген лексикалык кайталоолорду парцелляциялык кубулуш катары кароого болот деген пикирге күмөн пикирлер айтылган. Е.А.Иванчикова кайталоолордун өз алдынча фразалык курулушуна карата мисалдарды келтирүү менен: «лексикалык кайталоолордун конструкциясында синтаксистик байланыш үзүлбөйт: бул байланыш өзгөчө жана мурунку сүйлөмдөгү лексикалык бирдиктин кайталанышы менен берилген каражаттар аркылуу түшүндүрүлөт», - деп белгилеп кеткен. Бул учурда синтаксистик байланыш сөз формаларынын кайталанышы менен түзүлөт. Лексикалык кайталоо – синтаксистик структуранын кайталанышынын бир гана учуру.

Парцелляцияланган лексикалык кайталоолор вариативдүү болушу да мүмкүн. Кайталанган сөздүн лексика-грамматикалык вариацияланышы анын эмоционалдык түсүн

же маанилик өзгөчө белгилерин арттырат, б.а., айтымдын өзгөчө экспрессивдик булагы катары кызмат аткарат. Мисалы: Эгерде тереңирээк ойлоп көрсөк, бул маселе өзүнчө жаткан проблема. Чоң проблема (Ө.Д.).

Жалпысынан алганда, традициялык синтаксисте сүйлөмдү мүчөлөштүргөндө анын баш жана айкындооч мүчөлөрү негизги көңүлдү өзүнө буруп, анын коммуникативдик жагы, айтымды сүйлөшүү каражаты катары эмнеге негизделгендиги, контекстин жалпы мазмундук жагы, билдирүү планы көз жаздымда кала берген. Мына ушул жагдайда кийинчерээк синтаксис предмети да бутакчаларга бөлүнүп, сүйлөм ар тараптуу изилдөөгө алынып, анын маңызы, касиети толук ачылуунун үстүндө.

Адабияттар:

1. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания. 1982. -№ 4. - С.83-91.
2. Арутюнова Н.Д. Диалогическая цитация: (К проблеме чужой речи) //Вопросы языкознания. -М. -1986. - № 1. - С. 50-64.
3. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). - М., 1983.
4. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. - М., 1978.
5. Панченко О.Н., Константинова-Витт, Дозорец Ж.А. Лингвистический анализ художественного текста. –М., 1988.
6. Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. – Б., 2006.
7. Золотова Г.А. Синтаксис текста. –М., 1979.